

על האוטונומיה

"וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמִּתְחַרַּת הַשָּׁבֶת... עַד מִמִּתְחַרַּת הַשָּׁבֶת הַשְּׁבִיעִית תִּסְפְּרוּ חֲמִשִּׁים יוֹם", קוראים לנו בפרשתנו. אלו הם ימי ספירת העומר, בין פסח, חג החרות לבין שבועות, בו ניתנו עקרונות המוסר והתורה, עשרת הדברות עליהם נאמר "וְהִמָּכְתָּב מִכְתָּב אֶל-לֵהִים הוּא חֲרוּת עַל הַלְחָת" (שמות לב, טז). חז"ל אמרו על כך: "אל תקרא חרות אלא חרות". עלינו לקרוא "חרות על הלחת". בכך ביטאו הם את הקשר והתלות הקיימים בין העצמאות [חרות], לבין התורה והחוק [חרות]. ללא קבלת עול החוק והמוסר הופכת החרות לאנרכיה הרסנית המכלה את עצמה. החרות זקוקה לחרות שעל הלוחות. אבל גם החרות, החוק והמוסר זקוק לחרות. כאן נולדת סוגיית האוטונומיה, לה אקדיש את השורות הבאות.

האוטונומיה לקומותיה

מבחינה מילולית 'אוטונומיה' פירושה שלטון עצמי. אולם, הוראה מילולית זאת אינה אומרת הרבה. כמושגי מפתח רבים, גם מושג זה הוא רב-משמעי. כדי למנוע אי-הבנות וטעויות, אתאר את המשמעויות השונות שבו, כקומות הבנויות האחת על השנייה.

[1] אוטונומיה 1: כדי להבין את הקומה הראשונה, המעשית, איעזר בדגם הנהיגה, דוגמה בולטת ביותר לפעילות הדורשת אחריות מוסרית. האוטונומיה היא העצמאות המוענקת על ידי רישיון הנהיגה. היא מניחה שיש לנהג הכשרים הגופניים, הידע והמיומנות הטכנית הברורות הנפשית והאחריות המוסרית כדי להתמודד עם הבעיות העלולות להתעורר בכביש. השגת אוטונומיה זאת בכל תחומי החיים היא המטרה החינוכית הראשונה של החברה: עיצוב בני אדם עצמאיים שיוכלו לפעול בחיים המודרניים הסבוכים ולפתור נכונה את הדילמות המוסריות והחוקיות שיעמדו בפניו. השלב הראשון של האוטונומיה, הוא עבורי השגת החרות והעצמאות המאפשרים לאדם לנהוג בכבישים המסוכנים של החיים.

[2] אוטונומיה 2: הקומה השנייה היא במהותה פסיכולוגית. נתאר לעצמנו שני נהגים המצייתים לתמרור 'עצור'. האחד, עושה זאת מתוך כבוד לחוק, השני משום שהוא מפחד מהעונש - קנס או פסילת רשיון. שני הנהגים מתנהגים בדיוק באותה צורה אך הם שונים במוטיבציה. פעולתו של האחד היא מוסרית, בגלל החוק ושל השני רק ליגלית, בהתאם לחוק. על פי הבחנה דומה פירש רבי יוחנן את דבריו המפתיעים של הושע (יד, י): "כִּי יִשְׁרִים דְּרָכֵי ה' וְצִדִּיקִים יֵלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִכָּשְׁלוּ בָם". על פי רוב דרכי הצדיקים אינם דרכי הרשעים (תהלים א, ו): "כִּי יוֹדֵעַ ה' דֶּרֶךְ צִדִּיקִים - וְדֶרֶךְ רָשָׁעִים תִּאבֵּד". אולם בפסוק בהושע מדובר על אותן דרכים. אנשים נבדלים ביניהם במוטיבציה השונה בהם הם עושים

אותם דברים. וכך קוראים אנו במסכת הוריות (י, ע"ב): "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן... משל לשני בני אדם שצלו פסחיהם אחד אכלו לשום מצוה ואחד אכלו לשום אכילה גסה; זה שאכלו לשום מצוה וְצִדְקִים יִלְכוּ בָּם זה שאכלו לשום אכילה גסה וּפְשָׁעִים יִפְשְׁלוּ בָּם". ריש לקיש, בר הפלוגתא של רבי יוחנן מסתייג מחיטוט היתר במניעי האדם: "אותו אתה קורא רשע. אמנם כן אין הוא עושה מצוה מן המובחר, אבל, סוף כל סוף הוא מקיים את המצווה" העיקר – התוצאות בכביש! רבי יוחנן סבר אחרת. האדם הוא בן חורין, אוטונומי, רק אם הוא מונע לא על ידי הפחד או התאוה, אלא על ידי הכרת החובה.

[3] אוטונומיה 3: נתאר לעצמנו מהנדס המשתמש נכונה בכלים המתמטיים הנחוצים לו. האם הוא אוטונומי? לא, הוא סמוך על שולחנו של המתמטיקאי שהעניק לו כלים אלה. הסתמכות זאת, הופכת אותו לְהִטְרֹנוֹמִי, דהיינו למי ש"נשלט" על ידי אחרים. זאת לא רק בעייתו של המהנדס. מתמטיקאי הוא אוטונומי באשר וכאשר הוא יודע להוכיח את האמיתויות המתמטיות אותן הוא מקבל. נניח שמישהו יודע את הפתרונות לבעיות המתמטיות המוצגות לו, כי הוא מקבל אותן ממלאך המגלה לו אותן. האם הוא אוטונומי? לפי דרישת הקומה השלישית של האוטונומיה, לא. כך גם במוסר. חייב האדם לקבל את המוסר לא מפני שהוא מסתמך על סמכות חיצונית, אלא בגלל שהיא נובעת מתבונתו.

זאת הייתה עמדתו של אחד מגדולי הפילוסופים בכל הדורות, עמנואל קאנט, בסוף המאה הי"ח. מתוך כך, מועמדים אנו, המאמינים, בפני בעיה מוזרה. לאור דרישות האוטונומיה, אפילו לו שמרנו בקפדנות על הדברות המוסריות כולן, היינו פסולים מבחינה מוסרית. מעשינו רצויים, אך כוונתנו פסולה, כי אנו מבססים את המוסר על הציווי הא-להי ולא על התבונה. טענה זאת היוותה מצת לפולמוס הגותי, שנמשך במשך מאתיים שנה. לא אכנס כאן לדיונים מרתקים אלה, כי רוצה אני להשקיף על הבעיה, לא לאור העבר, אלא מנקודת המבט של דורנו הפוסט-מודרני.

בעולמנו הפוסט-מודרני

בדורנו ממשיכים להתווכח על דת ואוטונומיה. בעיני דומה זאת לאנשים המתווכחים בהתלהבות על כיוון התנועה, כשהם יושבים ברכבת פילוסופית ארוכה, בקרון "קאנטיאני" הנוסע צפונה, מבלי להרגיש, תוך תמימות או אשלייה, שהקטר המוביל כבר פנה דרומה. קאנט וממשיכיו, היו בטוחים, שכמו במתמטיקה, כולם יגיעו לאותו מוסר, ותוצאות התחיקה המוסרית התבוננית של בני האדם תהיה אוניברסלית. בעולם הפוסט-מודרני, הנחות אלו התבדו. האוטונומיה שינתה את פניה ללא הכר. הדגם של האוטונומיה היום, איננו המתמטיקה אלא האסתטיקה. אינני יכול לבנות מתמטיקה פרטית, אבל אני יכול לפתח טעם אסתטי אישי. במקביל לכך, העולם הפוסט-מודרני מתעקש לטעון שאין אמת וטוב אוניברסליים. קיים רק הישר בעיני. זאת האוטונומיה החדשה. במילים אחרות, זהו

עולם בו אלהים (זה שאין בו מקף) "מת", בו שלטת אנרכיה ערכית, בו מתקיים שוק פרוע של דוכנים מוסריים שונים, בהם נמכרות סחורות, אותנטיות ומזויפות, יעילות ואשלייתיות, בוסר וכאלו שתוקפן פג, תמימות ובחלקן מורעלות, כשאין בידנו אמת מידה כלשהי כדי לבדוק אותם. האם מותר לי לפסול את הערכים המתועבים הנמכרים? באיזה זכות? מי שמני? איך כתוב בפסוק-שאינו-קיים: 'איש באמונתו יחיה'. הכל לגיטימי.

בקרן הקאנטיאני, קבלת מצוותיו של הקב"ה הפריעו לי להתנהג באופן מוסרי, כי אז מעשי לא נובעים מהתבונה שלי. בעולם הפוסט-מודרני הרואה בנאורות, בתבונה האוניברסלית, מפלצת, המצב הפוך. קיימת ברית מחודשת בין המוסר והאמונה. החרות שבקבלת התורה פירושו שבצמתיים המוסריים, עומד הקב"ה, מצביע על אחד הדרכים המתפלגות ומכריז כי זו דרכו, "וְהִלַּכְתָּ בְּדֶרֶכוֹ". קיומו של א-להים, הוא העוגן לאוניברסליות, ההכרזה נגד האדישות הערכית של הפוסט-מודרניזם. הרב-תרבותיות מלמדת אותנו שלכל חברה - המוסר שלה. מתוך כך, אסור לי לשפוט, למשל, את החברה בה נוהגת מילת הנשים האכזרית, המונעת את ההנאה המינית ומתוך כך את פיתויי הבגידה. כלל לא אסור! אדרבה, מצווה אני לשפוט, ולצאת כנגד מנהג ברברי זה. מתקיים כאן פרדוקס חדש: המוסר ההומניסטי זקוק למשען הטרונומי. בעולמנו הריאלי, מלמדת האמונה בא-להים שיש אתיקה ולא הכל אסתטיקה, שישנם אמות מידה אֵתֶה ניתן להעריך את מה שמוכרים בשוק. אמנם כן, אין אנו רשאים להיות נוקשים מדי. ייתכנו גוונים רבים, אך קיימת ליבה מחייבת, גרעין מוסרי אוניברסלי, ה'חרות על הלוחות'.

ארתור שופנהאואר תיאר את המוסר האוטונומי במשל מופלא, הנכון לדעתי גם על פי הפשט וגם על פי הרמז. למה קאנט דומה? לגבר שפגש אישה בנשף מסיכות והוקסם על ידה. בחצות הלילה כאשר הורידו את המסכות, הוא גילה שזאת אינה אלא אשתו. קאנט חשב שהוא בנה מערכת מוסרית חדשה, מבוססת על האוטונומיה האנושית, שזכתה לעצמאות מהדת. העולם הפוסט-מודרני הוריד את המסכה מאשליה זאת. לפנינו בעצם אותו המוסר של שני לוחות הברית. העולם הפוסט-מודרני רצה לשבור את המחויבות והאוניברסליות שבו. בזה הוא טועה ומטעה. האמון באוניברסליות של המוסר הוא תנאי הכרחי להתקדמות האנושות, והוא הביטוי הגדול של האמונה בא-להים.